**Kleo Protohristova**
(Bulgaria, *Paisii Hilendarski* University of Plovdiv; Sofia University *St. Kliment Ohridski*)

## Ivan Shishmanov and West European Literatures: his Academic Project

*Abstract*: The paper aims at presenting Prof. Ivan Shishmanov's writings in general and comparative literature and is particularly focused on his 18th-century literature course, since it is best-documented and thus gives sufficient material for considering the particularities of his teaching and research methods. The study is also concerned with Shismmanov's interpretation of the Renaissance and the initial steps of university-level teaching in English literature in Bulgaria along the lines of a series of lectures in general and comparative history of the literature of the Enlightenment in England and other West European countries delivered by him.
The courses in question will be addressed in terms of their own structure as well as in relation to Ivan Shishmanov's academic project and its normative status, a status that has perpetuated a stable programme model, which in a number of ways is still valid in contemporary higher education practices.

**Клео Протохристова**
(България, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски";
Софийски университет „Св. Кл. Охридски")

## Иван Шишманов и западноевропейските литератури – академичният проект[1]

Идентифицирането на проф. Иван Шишманов като първия университетски преподавател по западноевропейска литература в България и като създател на българското сравнително литературознание е общо място в културната ни история (Хаджикосев/Hadzhikosev 1993: 20-25). Така стои той и в недотам изписаната (и още по-малко осмислена) история на българската литературна наука. Общите места в науката обаче не са полета на особена продуктивност и ако не непременно с подозрение, към тях е уместно да се подхожда поне с готовност за отказ от удобството на инерцията и безгрижието.

С подобна, не толкова радикална, колкото по-скоро предпазлива пренастройка, в представените тук размисли върху делото на Иван Шишманов водещ ще бъде стремежът да се подходи към неговите усилия, посветени на изучаването на западноевропейските литератури в България, не толкова в светлината на собствено научната им стойност, колкото с оглед на академичния проект, в който тези усилия са вписани и на който те се подчиняват. Това означава, естествено, да бъде конкретизирана и прецизирана преди всичко представата за ролята, която Шишманов изиграва при промотиране на университетските курсове по съответните литературоведски дисциплини.

Вече поставен по този начин, проблемът „Иван Шишманов и западноевропейските литература" може да бъде характеризиран и оценен в две противоположни, но и взаимно допълващи се перспективи – едната, с фокус върху дългогодишната филологи-

[1] Статията съдържа основни моменти от вече отпечатвани статии (Протохристова/ Protohristova 2006 и Protokhristova 2009) и непубликувани по-рано проучвания.

ческа традиция да бъдат проучвани заниманията на проф. Шишманов със сравнителна литературна и общокултурна история и постиженията на въпросните проучвания; другата – взряна в конкретните, смазващи като количество, текстове и факти, свързани със съответната дейност на учения и преподавателя. В първата посока ни се представят резултатите от усърдието на Михаил Арнаудов и Георги Димов или пък на ред самодейни ентусиасти за нормализиране и редакция на лекционните курсове на Иван Шишманов (Шишманов/Shishmanov 1934; Шишманов/ Shishmanov 1971; Шишманов/Shishmanov 1914; Шишманов/Shishmanov 1927), както и от усилията българското литературознание да доизясни формулирания от самия учен негов психосоциологичен подход (Лико-ва/Likova 1972; Димов/ Dimov 1985; Schwarz 1988; Карабелова-Панова/Karabelova-Panova 1991; Дамянова/Damyanova 2005). Пак съобразени с този подход са аналитичните оценки на делото му като тази във вече цитираната статия на Симеон Хаджикосев. Очевидно е, че изброените факти дават добра база за увереност на всеки следващ опит да бъде изследвано делото на Шишманов в какъвто и да е аспект, включително и с оглед ангажимента му към литературата на Западна Европа. Обръщайки поглед във втората посока, обаче, ни се налага по-скоро впечатление за хаос, липси и пропадания, защото се изправяме пред неразработен терен с обезкуражаващо гигантски мащаби, който очаква да бъде опознат, изучен, систематизиран и осмислен.

Не е допустимо да се пренебрегне нито една от наличните перспективи, въпреки че точно с цената на подобна безотговорна оправност би било вероятно възможно да подходим към проблема за Шишманов и западните литератури с безметежност и оптимизъм. Но иначе, самото поставяне на този проблем изисква огромна подготвителна работа. Решаващ момент от необходимата и незаобиколима подготвителна фаза е очертаването на проблемното поле, чието разработване единствено би гарантирало надежден подстъп към сложното и несводимо към еднозначни формулировки културноисторическо явление, каквото е Иван Шишмановият прочит на западноевропейските литератури. Както фактическите измерения на това поле, така и някои негови по-общи характеристики предпоставят поредицата от методологически избори, които е нужно да бъдат направени.

На първо място, естествено, се полага да бъде представена фактологията. За целта е задължително да се опише сводът от налични текстове, релевантни на изследването. Нищожно малка част от тях са няколкото публикации върху проблеми на западноевропейските литератури, направени приживе от самия автор, или негови съпоставителни изследвания на автори и явления от българската и западноевропейските литератури (Шишманов/Shishmanov 1905; Шишманов/Shishmanov 1925; Шишманов/ Shishmanov 1927), както и преводи на произведения от западноевропейски писатели.[2]

След това идват обработените и подготвени за печат курсове върху литературата на Ренесанса (от Михаил Арнаудов) и на XVIII век (от Георги Димов) (Шишманов/Shishmanov 1934; Шишманов/Shishmanov 1971).

На трето място са „пиратските издания“ на стенографирани от студенти лекции със съмнителна надеждност, каквато е публикацията, направена по стенографските бележки на Р. Даскалов от лекциите през учебните 1912/13 и 1913/14 г. (Шишманов/ Shishmanov 1914) или „Литературна история на XVII век“ (по лекции от 1927) от Тончо Цоневски (Шишманов/Shishmanov 1927). Особено проблематична е публикацията на Т. Цоневски, което е уговорено на корицата на книгата с признанието, че „Ръкописът не е прегледан от г-н професора“.[3]

[2] Авторите, към които Шишманов проявява специално предпочитание при подбора на текстове за превод, са Бюргер, Шилер, Лесинг, Гьоте.

[3] Критична характеристика на изданието прави Гечева/Gecheva 2003: 129-130.

Нататък остава архивът на Шишманов, в който се намират десетки хиляди ръкописни страници от университетските му курсове, с многобройните, направени от самия него поправки, редакции, зачерквания, които правят от разчитането им занимание трудно и несигурно, но пък гарант за пребиваване в зоната на автентичност. Със значение за изследването са и други материали като например писма или дневникови бележки, в които Шишманов обсъжда и коментира заниманията с литературна история или преподаването ѝ или пък спомени на негови студенти, колеги и сътрудници.

Има убедителни примери за значението на подобен род източници, които често биват високомерно пренебрегвани в услуга на един дисциплинарно по-строг и ограничаващ подход, ориентиран предимно към научните публикации на Шишманов. Прекрасна илюстрация за функционалността на личната кореспонденция като надежден източник на релевантни за изследването данни е публикацията на Михаил Арнаудов „Две приятелски изповеди“ (Арнаудов/Arnaudov 1978). В нея е включено писмо на проф. Шишманов от 6 март 1899 г. до Михаил Арнаудов, тогава студент в Лайпциг (вж. Арнаудов/Arnaudov 1978: 10-15). Редом с общите образователни напътствия в писмото е налице любопитен екскурс върху необходимата подготовка по литературна история, фокусиран главно върху западноевропейските литератури. От този наглед страничен източник може да се добие убедителна представа за това как Шишманов си представя един добре обмислен и функционален курс по сравнителна литературна история.[4]

[4] „След славистика – литературна история! Тук е мъчно да се ограничите и да си начъртаете един определен план, защото общ курс на литературната история в Германия не се чете, а отделните лекции по литература на най-разнообразни народи нямат тоже систематичен характер. ... въобще въпросът как трябва да се преподава литературна история на университетите в разните страни е решен разно. В Германия предметът е предоставен на отделните специалисти – филолози (в повечето случаи). Германист чете немска литература (древна, средна и нова) или английска, романист – италианска, френска и пр.... В Русия е инак (поне теоретически). Там съществува отделен предмет всеобща литературна история, но на практика се прилага немската система. Само в Швейцария аз намерих нещо подобно на сравнителна литературна история, както мене ми се иска да я разбирам. Такива бяха до негде лекциите на знаменития Marc Monier, който за жалост вече не сварих в Женева, и лекциите на Rod (тъй поне ме уверяват). Аз чета, както знаете, литературна история сравнително, и то винаги с оглед на общите литературни епохи и течения. Мисля, че тъкмо общите явления в известна епоха представят най-голям интерес не само за историята, но и за демопсихолога. Тук се представят извънредно интересни проблеми, които напомнят изследванията на фолклора, но по своята широта надминават тия последните. Сравнителната литературна история не се задоволява да покаже само как известен литературен *сюжет* е възникнал и по какви пътища се е разпространил, но се старае да открие *литературните течения* въобще и да покаже, как те са се разлели и какви нови елементи са поели от почвите, които са изровили и оросили. – Каква наслада е да проследиш напр. възникването на тая извратена литературна мода, която в XVI и XVII век се наложи даже на най-великите творчески гении като един Шекспир, един Калдерон, и която мода е известна в Италия под името Маринизъм, в Испания под името Гонгоризъм, в Англия – под името Евфуизъм, във Франция – под името Прециозност и пр. От где се появи тая литературна лепра, какво съдейства най-много за нейното разпространение? – Ето въпроси, които отделните литературни истории не могат да дадат удовлетворителен отговор. Изискват се тук широки сравнения, които предполагат широки знания. Това вече, ако искате, съдържа нещо и от тая дисциплина, която съществува още само в проект – именно философията на литературата.

Но ще кажат някои, и такава широка схватка на литературата тя представя големи трудности за нейното изпълнение. Признавам. Литерариторикът, както аз си го мечтая, трябва да има обширни познания, но те не се постигат по-мъчно, мисля, отколкото тия по всеобща история на философията или въобще по историята. Защо за философските системи и учения да е възможно и желателно едно историческо изложение, а за литературата, като съвкупност от всички литератури, това да е невъзможно! Просто се иска малко повече труд и по-малко умствена инерция. И от историка на философията, например, не се изисква да владее *езиците* на *всички* тия народи, системите на които излага. Вундтовите лекции по история на философията са чудни, при всичко че Вундт не е учил като мене ни санскрит, ни древно и новоперсийски, ни провансалски, ни готски, ни англосаксонски и пр., и пр. Защо и ние литерариторицитe да нямаме претенцията да създадем една всеобща литературна история, и то въз основа на сравнителния

Показателни, макар и неравностойни като функционалност, са аналогични находки от дневника на Шишманов. Въпреки че като цяло ученият е подбирал за записване предимно факти, свързани с обществено-политическата, административната и дипломатическата си дейност, а в плана на личното отдава предпочитание на моменти от семейното си битие, както и на срещите и разговорите си с видни личности, все пак дневникът му предлага материал, с помощта на който е възможно да се доуплътни картината на заниманията му със западноевропейски литератури.[5]

Овладяването на целия този непосилно обемен материал е най-големият проблем пред изследването на Шишманов като специалист по западноевропейски литератури. Неловко е да се признае, че той стои нерешен толкова дълго, особено при положение, че филологическата ни наука не разполага с чак толкова много учени от подобен ранг.

Втора, много важна опора за провеждане на изследването, предлагат фактите, отнасящи се до университетската дейност на Иван Шишманов. Те изискват старателна систематизация и по-задълбочен анализ. Преподавател още от 1889 година, когато във Висшия педагогически курс води лекции по всеобща история на литературата и история на културата, Шишманов превръща преподаването на западноевропейска литература в най-устойчивия си професионален ангажимент, удържан до края на живота му. В продължение на десетилетия професорът води в Софийския университет основни курсове като културна история и всеобща история на литературата, история на източните литератури и най-вече, изкристализиралата като основна и лично предпочитана дисциплина сравнителна литературна история от Средновековието до края на XVIII век. Шишманов става и ръководител на катедрата по сравнителна литературна история – длъжност, която заема от 1911 до 1918 и от 1923 до 1928 година.

---

принцип, а не само въз основа на едно често изолирано изложение на отделни системи. – Ние ще говорим за Изток, но главният ни интерес няма да се съсредоточава върху неговите отделни литератури, а върху влиянията, които тоя изток е упражнил върху литературата на нашия Запад. – Ние ще пишем история на литературата, но ще искаме да дадем история на идеите, както се изразяват в книжнината. – Какво чудно поле за работа и каква прелестна наука би могла да стане литературната история, ако бихме я култивирали малко по-инак, отколкото я схващат един Шер или един Корф.

...Защото ние сме филолози и по професия сме длъжни да изучаваме голям брой езици.. – Естествено е, че общият курс по литературна история не трябва да изключва специалните курсове по отделни литератури и сюжети. Кой ще иска да се лиши от някои интересни (и научни!!) лекции върху Шекспир например и неговата епоха, или върху испанската драма в XVI и XVII в. И т. под. Напротив, такива специални курсове трябва винаги да съществуват покрай общия, защото те са, гдето студентът може да научи как се печелят резултатите, върху които се гради всеобщата литературна история...“ (Арнаудов/Arnaudov 1978: 13-14).

[5] Вж. например записките от 16 ноември 1919 г., отразяващи поредната среща на Шишманов с Вазов: „...пак иска да знае каква е била лекцията ми днес. (За Шеридана и английската комедия (School for Scandal) и за ораторството в XVIII век (за Пит и Фокс).

„Ех, велико нещо е ораторското изкуство. Ето, мене не ме бива. Схванат съм в устата. А какво ще четеш идушия път?“

„За възкресението на Шекспира във втората половина на XVIII век и за големите заслуги в туй отношение на великия актьор David Garrick.“

...Говоря му и за Самуила Джонсъна, най-авторитетния английски критик на XVIII век, от деспотизма на когото всичко трепереше.

„Значи нещо като нашия Кръстев. Но не. Той не е толкова страшен. Пък и аз вече не му се сърдя. Простих му отдавна“.

А ето и откъс от записките на следващия ден – 17 ноември 1919 г. (Изпуснат от Шишманов текст, написан върху картонен лист от Юнион клуб): „Говорим за Волтера, за Кандид. Иска да знае основната идея и тенденция на романа. Против оптимизма на Лайбница. Разправям му за монадологията. – Типът на Панглос. За оптимизма на Тодорова.“ (Вж. Шишманов/Shishmanov 2003: 286).

Освен неговите собствени текстове и фактите от професионалната му биография, надеждна основа за изследването на Иван Шишманов като историк на западноевропейските литератури предоставят свидетелствата на негови студенти, колеги, сподвижници и сътрудници, които ни описват образ на преподавателската му дейност както в конкретността на лекционното преподаване, така и в плана на отношенията между учител и ученици. В това отношение особено ценни са спомени и документи, оставени от Лидия Шишманова, Михаил Арнаудов, Малчо Николов, Стилиян Чилингиров, Константин Гълъбов, Кирил Христов, Христо Радевски, Тома Ст. Томов, Георги Цанев, Д. Б. Митов, Димо Минев, Петко Росен, Асен Златаров, Фани Попова-Мутафова и ред други.[6]

Към четвъртата група източници за проучването на проблема „Шишманов и западноевропейските литература“, която може да бъде категоризирана като раздел „разни“, се отнасят отделни текстове или начинания на професор Иван Шишманов, които в една или друга степен се съотнасят с големия му академичен проект – като например проследяването, което прави на различните споменавания за българите в *Orlando Furioso* и в по-старата френска драма (Шишманов/Shishmanov 1899 – 1900), статията му върху „психосоциологичния метод в литературната история“[7], произнесеното в Народния театър скоро преди смъртта му слово по случай годишнината на Ибсен (Шишманов/Shishmanov 1928а), последната му публикувана приживе статия „Западноевропейското и Българското възраждане“ (Шишманов/Shishmanov 1928б), или пък планираната от него поредица лекции в програмата „Народни четения“ още през далечната 1912 година.[8]

След обособяването и описанието на отделните групи източници – задача, която поне в началния си етап е неимоверно облекчена от наличието на великолепната биобиблиография, изработена от Кръстина Гечева (Гечева/Gecheva 2003), е необходимо всяка от тези групи да бъде внимателно проучена. Всеки един факт, свидетелстващ за интереса и заниманията на проф. Шишманов с литературата на Западна Европа трябва също така да бъде подложен на прецизен анализ, като особено важен момент от следващата интерпретация е в нея задължително да бъдат включени и процедури на така необходимата контекстуализация.

Като начални стъпки към осъществяването на тази задача, чийто мащаб очевидно надхвърля капацитета и възможностите на единични, самостоятелни изследователски начинания, бих предложила три теми, които изглеждат като особено значими:

а. лекционният курс на Шишманов върху западноевропейските литератури през XVIII век,

---

[6] Представителна част от тези свидетелства са събрани и издадени от Димов (Dimov 1983: 173). С чувствителност към конкретното личностно присъствие и с респектираща добросъвестност по отношение на фактите е книгата на Дафинов (Dafinov 2001). Тъй като посочените издания имат за предмет по-общия портрет на проф. Шишманов, значителна част от свидетелствата, отнасящи се до преподавателската му работа, обаче остават разпилени и неоползотворени.

[7] Психосоциологичният метод в литературната история (Нужда от една нова наука: литературна социология) (Шишманов/ Shishmanov 1928).

[8] Запазените сведения за тази инициатива свидетелстват, че става въпрос за мащабен проект, към който Шишманов се отнася с огромна отговорност. Той пише специална статия (първоначално изнесена като доклад на Първия конгрес на българските читалища), с която аргументира необходимостта от подобна програма; ангажира като лектори изтъкнати дейци на науката и литературата като Михаил Арнаудов, Любомир Милетич, Васил Златарски, Георги Данаилов, Екатерина Каравелова, Антон Митов, д-р Кръстев, Димитър Михалчев; ангажира се с поредица от 15 лекции, между които към западноевропейските литератури се отнасят: „Данте и „Божествената комедия“, „Шекспир и Бейкън“, „Големите комедии на Молиер“, „Русо. Неговото социално и литературно значение“, „Енциклопедията и енциклопедистите“. По-подробно по въпроса вж. Дафинов/Dafinov 2001: 297-298.

б. курсът му върху литературата на Италианския ренесанс и

в. заслугите му към предисторията на литературоведската британистика в България.

***

Лекционният курс на професор Шишманов, посветен на XVIII век, стои по специален начин в цялостния корпус от негови лекции по сравнителна история на западноевропейските литератури. На нивото на очевидностите, това се изразява първоначално в обстоятелството, че освен лекциите върху Ренесанса, публикувани с помощта на Михаил Арнаудов, курсът върху литературата на XVIII век е единственият измежду многобройните, стъписващи като съдържателен обхват други лекционни курсове по сравнителна литературна история, водени от Шишманов в продължение на дългите му академични години, който е претърпял академично издание.[9]

Представянето на лекциите върху литературния европейски XVIII век като Том трети от тритомника „Избрани съчинения“ на Иван Шишманов, съставен и редактиран от Георги Димов и публикуван през 1971 г., ги поставя в специфично привилегирована позиция спрямо останалите му лекции по сравнителна история на западните литератури. Изборът не е случаен – самият Шишманов има специално, силно възторжено отношение към XVIII век. Основанията за системно огласяваното в лекциите му преклонение пред духа на Просвещението и неговите творци ученият открива преди всичко в демократичните стремежи на епохата, в прогресивното ѝ развитие, в красотата на лозунга „свобода, братство, равенство“. Съставителският избор на Георги Димов обаче не е свободен и от една допълнителна, идеологическа свръхзадача – именно чрез лекциите върху просветителския век да бъде легитимиран един по-рано тенденциозно игнориран буржоазен учен. В услуга на тази предназначеност на изданието работят уводът и послеписът, написани от съставителя, където специално се акцентира върху демократичните идеи на професора, формирали отношението му към столетието на Френската революция.[10]

Вече в собствената логика на курса по сравнителна история на западноевропейските литератури на Иван Шишманов, лекциите върху XVIII век се представят с друг тип значимост. Времевият обхват, който професорът избира за проследяване на литературноисторическите процеси в Западна Европа, е от Средновековието до XVIII век. Видимо е, че с подобен избор, при който демонстративно бива елиминирана литературата на XIX век, Шишманов маркира по специфичен начин осемнадесетото столетие, припознавайки го като крайната точка на един телеологично конципиран модел на литературноисторическо развитие, определящи методологически опори за който са социологията, еволюционизмът и някаква по-скоро дискретна, но същевременно достатъчно осезателна философия на историята.

---

[9] Другите налични издания, както вече беше уточнено, имат по-скоро любителски и поради това ненадежден характер.

[10] Вж. напр. „Особено показателни за материалистическите възгледи на Шишманов по отношение диалектическата взаимообусловеност между социалната еволюция на обществото и литературата ...“ (цит. съч.: 11) Вж. също: „...счетохме за най-целесъобразно в проектирания том да бъдат включени лекциите, посветени на западноевропейските литератури през XVIII век... За да се спрем на тая епоха, ръководехме се от обстоятелството, че именно тук, ... най-ярко се открояват Шишмановите прогресивни разбирания за литературното развитие, с най-голяма любов той говори за демократичните завоевания на века на просвещението, за делото на онези писатели и мислители, които издигнаха великите хуманни и революционни идеи за социалната правда и духовен прогрес, утвърдиха философски концепции, нравствени и естетически начала, залегнали в основата на по-нататъшното развитие на човешкото общество“ (цит. съч.: 682)

В представянето и осмислянето на XVIII век Иван Шишманов не се ограничава единствено до механизмите на имплицитната аксиологизация. Той ясно и категорично изговаря убеждението си в изключителната значимост на просветителското столетие. Мащабите на тази значимост ученият определя от една страна в параметрите на собствените реалности на епохата (интензивния духовен живот, предреволюционната енергия, изумителните интелектуални и естетически постижения), от друга го занимава извънредно интензивната субстанциална връзка, която съществува между просветителския век и собствената му съвременност. Според Шишманов векът на Просвещението е „оная духовна лаборатория, в която се изработиха голяма част от духовните принципи, на които почива съвременна Европа“ (Шишманов/Shishmanov 1971: 34). Вън от всяко съмнение за него е, че „популяризаторката, разпространителката и отчасти създателката на тия принципи е литературата“ (пак там). „Ако сме искрени, ние сме длъжни да признаем“, пише Шишманов – „че собствено и до днес живеем още с традициите на XVIII век, с неговите политически и социални идеи“ (цит. съч.: 30). Така в провеждания от учения режим на идентификационни и квалифициращи процедури Просвещението се оказва – в режим на изпреварване спрямо далеч по-късно формулирани постановки – продължаващият проект на Модерността. В много отношения при Шишманов може да се говори дори за свръхоценностяване на XVIII век, окачествен от него като „една от най-великите епохи в живота не само на Европа, но и на цялата човещина“ (пак там).

В така очертаната перспектива поставянето на въпроса за Иван Шишмановия прочит на XVIII век би могло да изглежда излишно. Наличното издание е снабдено с обстоен коментарен предговор и достатъчно обяснителен послеслов, където са представени по-общо съставителските и по-конкретно текстологичните проблеми, с които редакторът е трябвало да се справи (срв. Шишманов/Shishmanov 1971: 5-38, 681-684). Поставяйки въпроса въпреки привидната безпроблемност, намирам основанията си за тази поредна проява на усърдие в убеждението, че не само отвъд, но и редом с респектиращия брой „известни“, представата ни за този именно университетски курс на Шишманов е маркирана и с голямо количество липси и пропадания, че отвъд привидно добре разработения терен остава и неразорана целина, която предстои да бъде опозната, проучена и систематизирана. Остават и ред опасения, основателността на които ще бъде проверена с предстоящите аналитични процедури.

Както крайно сложният характер на изследвания обект, така и проблематичността на действителния му обем[11] налагат като императива дисциплинарна принуда съобразяването на анализа с принципите на яснотата и логическата последователност. Ето защо като най-уместно се представя обособяването на онова, което изглежда достъпно за наблюдение и интерпретация, от останалото, което по една или друга причина остава в зоната на предположенията и догадките.

От гледна точка на настоящия момент, с относително добри шансове за непроизволност може да се говори за най-общите особености на Иван Шишмановата идея за литературата на XVIII век, форматираща лекционния му курс. Наличните данни ни я показват като широкопанорамна, процесуално осъзната, разбирана като взаимосвързаност на общовалидни положения и специфично национални особености и в съответствие с това функционираща в режима на съзнателно поддържана, макар и не достатъчно ефективна съпоставителност; а също така и като изградена на базата на успоредяването между обективно исторически факти и субективно творческо реагиране, между колективни нагласи и индивидуално психологически проявления.

[11] Съдържанието на архивните материали, отнасящи се до западноевропейските литератури на XVIII век, далеч надхвърлят очерците, включени в академичното издание.

С помощта на валидната за момента степен на информационна обезпеченост е възможно да се интерпретират и някои други характеристики на курса върху XVIII век. Такава е например неговата ярко изразена авторефлексивност. Шишманов системно подлага на анализ собствените си методологически избори и основания. Той многократно формулира и преформулира разбирането си за взаимна обусловеност на литературноисторическите и социалноисторическите процеси, настоява на безалтернативността на сравнителното изучаване на западноевропейските литератури и защитава ефективността на използвания от него „психосоциологичен“ метод. В значителна част от обема си лекциите на Шишманов представляват теоретически опуси, основен предмет на които е не конкретният литературноисторически материал, а самата литературна история. В тях се заявява принципно несъгласие с конкретни историци и теоретици на литературата (особено настойчива е полемиката с Хегел или Иполит Тен), изразява се съгласие с други (Лансон, Брюнетиер, Плеханов), поставят се под съмнение твърденията на трети.

Очевидна е и още една особеност на курса – завидната му разточителност. Без да е необходимо да се правят справки в учебните планове на Софийския университет, само от отделни уточнения, вмъкнати от Шишманов в лекциите му, може да се установи, че заниманията с литературата на XVIII век се простират върху няколко (минимум три) семестъра. Когато започва лекциите за немската литература от века, например, Шишманов уточнява, че предните (два, три?) семестъра са били посветени на английската и френската литература, а „в това полугодие“ предстои проследяването на „златния век на литературна Германия“ (вж. напр. Шишманов/Shishmanov 1971: 461).

Вече в по-конкретно съдържателен план курсът върху литературата на XVIII век може да бъде определен като преобладаващо фактологичен и биографично ориентиран. В отделни случаи (като лекциите върху Волтер или Русо, например) биографизмът е катастрофално предозиран и дори акцентът върху екстензивните психологически портрети на един или друг писател, съпътстващи и най-често увенчаващи огромното количество подробности от житейската му съдба, не могат да превъзмогнат усещането за излишество и нефункционалност.

Един от най-интересните въпроси, които изникват при внимателния прочит на лекционния курс, е за имплицитния слушател на тези лекции. Не е достатъчно да се каже, че Шишманов подготвя курса си за високо образовани студенти. Отвъд баналната очевидност, че професорът предвижда адресата на идеите си като притежател на стабилна общохуманитарна и чуждоезикова подготовка (за това свидетелстват множествата позовавания на всевъзможни авторитети, историческите алюзии, цитирането на различни езици), остават по-ненатрапващи се знаци. Става дума за обичайната практика на учения да прави в хода на лекциите си по-кратки или по-разгърнати екскурси за литературата на Ренесанса или на XVII век. От съдържанието на тези екскурси може да се съди, че за Шишманов условието слушателят на курса за XVIII век да е прослушал вече лекциите върху предходните епохи е самоочевидно. Успоредяванията с литературата на Ренесанса и Класицизма, които изобилстват както в общите прегледи на просвещенската литература в различните страни, така и в анализите на един или друг автор от столетието, са въведени неизменно с презумпцията, че за студентите подобно знание е не просто безусловно необходимо, но и че е налично по подразбиране. Тази нагласа на Шишманов говори най-вече за подчиненността на неговия курс спрямо академичния императив на билдунга. Казано по-конкретно, Шишманов гледа на отделните си литературноисторически курсове като на компоненти от един цялостен проект, чиято цел е да създаде стабилно, логично структурирано и надеждно съгласувано познание за цялостната история на литературите от западноевропейските страни. Същевременно маниерът

на изложение говори и за увереността на Иван Шишманов, че собствените му лекции създават общност от съмишленици, които, споделяйки взаимния си интерес към сравнителната история на западноевропейските литератури, участват в своеобразен обществен договор, гарантиращ общото извървяване на определен интелектуален и духовно извисяващ път.

С това, струва ми се, се изчерпват въпросите, свързани с лекционния курс на Шишманов върху литературата на XVIII век, по които може да се разсъждава с донякъде гарантирана – естествено, меняща се като мащаб – степен на сигурност. Отвъд тях остава зоната на недогледаното, необясненото или напълно неизвестното. Точно там виждам същинската задача и смисъла на подновения интерес към този почти стогодишен университетски курс.

Вече със съзнанието за наличността на значителен брой недоглеждания и „непомисляния“ могат да бъдат зададени следваща редица от въпроси. Един от особено важните е този – кога всъщност се четат тези лекции, които, попаднали в корицата на изданието от 1968 г., неминуемо внушават илюзия за синхронност. За създаването на тази илюзия допринася и лекторският идиолект на Шишманов, който системно уговаря позицията на участниците в курса в конкретно определен времеви отчет (както поредността на съответния семестър, така в по-общата перспектива на отстояние от едно или друго историческо събитие).

Онова, което със сигурност се знае, е че Иван Шишманов става преподавател още през 1889 година, когато във Висшия педагогически курс води лекции по всеобща история на литературата и история на културата. Впоследствие той ограничава това непосилно като обхват начинание до преподаването на сравнителна литературна история от Средновековието до края на XVIII век, изкристализирала като основна и лично предпочитана от него дисциплина, която е същевременно и най-устойчивият му професионален ангажимент, удържан до края на живота. Без претенции за окончателна точност (която е истински необходима, но може да бъде осигурена едва след проучване архива на Софийския университет), на базата на наличните свидетелства, бихме могли да поставим осъществяването на курса в твърде широките граници между 1909 и 1928 година. Не може с категоричност да се изключи и предположението, че в някакъв ранен вариант лекциите са подготвяни още през периода 1894 – 1903 година.

И тук стигаме до сноп противоречия, без разрешаването на които оценките за анализирания курс остават на волята на произвола. По повод на работата си с архива на Шишманов Георги Димов специално подчертава трудностите, с които се е сблъскал, уточнявайки окончателния вариант, в който една или друга лекция да бъде отпечатана. Най-важните измежду обстоятелствата, пораждащи несигурност, е че поне до момента липсва яснота за последователността на корекциите и допълненията, за смисъла на зачертаванията (доколко става въпрос за еднозначен отказ от определени страници или пък за конкретно решение с оглед на отделно изнасяне на лекцията), за функционалността на допълнително въведените бележки от един или друг източник. Макар и да изглежда проява на непомерна филологическа придирчивост, желанието за по-голяма яснота по подобни въпроси е оправдано, защото в светлината на запалените от него прожектор съдържанието на тома, приютил курса на Шишманов, се оказва своеобразен фантом, в една или друга степен вероломен по отношение на автентичното провеждане на лекциите. Става видно, например, че решението за това как да бъде редактирана лекцията за Дидро не може да бъде взето „на парче“. Тази лекция, при нейното конкретно изнасяне през точно определена академична година, е била в съгласие с други лекции, примерно за Русо или за Бомарше, през същата тази академична година, но не е равноз-

начна с друг вариант на същата лекция, съобразен с други варианти на останалите лекции от друга, по-ранна или по-късна академична година.

По-строгата редакция на ръкописите е желателна и поради друго, още по-сериозно съображение. Писани в продължение на дълги години, лекциите отразяват и промените в самия Иван Шишманов. Прибавяните към тях текстове са не просто допълнения, те свидетелстват за следващо състояние в мисленето на автора им, за нова и различна представа за коментираните явления. Понякога допълнението може да е в съгласие с по-рано написаното, друг път обаче то може да влиза в противоречие с него. В насипната си наличност лекционният курс на Шишманов напомня Омиров текст, където археологическите натрупвания не са обособени в отделни пластове, а примесени в трудна за анализ и неподдаваща се на организация анахрония.

Внимателният прочит на лекционния курс във вида, представен от академичното му издание, съдържа доста противоречиви знаци за принадлежността на една или друга лекция към един или друг момент във времето. Особено смущаващи са подобни анахронизми, когато те се появяват в непосредствено съседство, както е в случая с уводната лекция. Там буквално през страница се появяват две шокиращо разминаващи се уточнения. Първо се твърди, че: „Стогодишнината от оня паметен ден, когато със свикването на трите съсловия в Париж, 5 май 1789 г., се начена една нова ера в съдбините на цяла Европа, биде отпразнувана едва преди четвърт век, точно 26 години (с. 32; к.м. К. П.), а след това идва уточнението: „познато е, че под директората бе открита първата общофранцузка индустриална изложба на същото място, където тая година се издига част от Парижката всемирна изложба“ (с. 34; к.м. К. П.). Ако първата уговорка идентифицира момента на четене на лекцията като 1915 година, втората ни отпраща към 1925 г. (или, което би било още по-обърквашо, но е и по-малко вероятно, към 1900 г. – това са годините, в които Световното изложение е било в Париж). Друг знак за ситуиране във времето се съдържа в твърдението, че „Преди 15 години, в 1912 г., бе отпразнувана най-тържествено двестагодишнината от рождението на Русо...“ (с. 326), което на свой ред идентифицира принадлежността на конкретния параграф от лекцията за Русо към 1927 г. Към коя година се отнася останалата част от лекцията не можем да твърдим със сигурност.

Очевидно е, че отпечатаният текст не е идентичен с изнасяните от Иван Шишманов лекции. Близко е до ума, че един отпечатан текст по презумпция не би могъл да възпроизведе живата лекция. Особено при лектор като Шишманов, при когото магията на личното присъствие е била, според единодушните свидетелства, толкова определящ фактор. Но ако времето е лишило текстовете на лекциите от гласа на вдъхновения им автор и говорител, би следвало да им се гарантира поне онова, което е по-независимо от преходността – тяхната вътрешна логика. Проблемите от подобен тип са немалко, а поставянето им в режима на конспективно говорене е колкото неуместно, толкова и неефикасно.

С оглед на проведените дотук наблюдения изглежда уместно да се постави и един последен, но не и по значение, въпрос – каква е идентичността на написаните от Шишманов текстове, посветени на литературата на XVIII век. Без ясно становище по този въпрос всяка една оценка на обсъждания курс, било пряко формулирана или имплицитно изразена, се оказва по неизбежност лишена от надеждна референциална рамка. Несъмнено е, че с най-голямо основание наличните текстове трябва да се мислят преди всичко в контекста на битността им като лекционен курс. Лекциите си върху литературата на XVIII век, обаче ученият озаглавява „Сравнителна литературна история на XVIII век“. Поне това е заглавието на въвеждащата лекция към курса, в която се представят неговите основания и цели. Същевременно лекциите на Шишма-

нов не са литературна история. Макар и форматирани по схемата на историческото – в смисъл на хронологично и постъпателно – изложение, на практика в целостта си лекциите са по-скоро набор от очерци върху творчеството на различни писатели от епохата, съпровождащи общи прегледи на английската, френската и немската просвещенска литература. Броят на очерците е внушителен и значително надхвърля този на публикуваните. За съставителя изборът е бил труден (за това той говори в послеслова към изданието). Още по-труден е бил този избор и поради обстоятелството, че въпреки известната си аморфност, курсът несъмнено притежава нормозадаващи и каноноформиращи интенции. Те биха могли да бъдат идентифицирани и „съживени“ единствено при реконструирането на онази контекстуална рамка, в която Шишманов е правел своите си избори.

Но да се върнем на въпроса са функционалната предназначеност на текстовете. Подборът и структурирането на материала, степента на задълбоченост, провежданите интерпретативни стратегии са в съответствие най-вече с реалностите на университетската аудитория. Същевременно в пълния си обем запазените в архива материали, отнасящи се до литературата на XVIII век, са неосъществими като лекционен курс в границите на реален учебен процес.

От спомените на студенти и слушатели на лекциите знаем, че Шишманов не е четял, а е говорел. На различни места се натъкваме на свидетелства за това, че професорът само отвреме-навреме поглеждал в „листчетата“ си. В мащабния обем, с който присъстват в архива на Шишманов (а съответно и в изданието) обаче лекциите върху XVIII век никак не позволяват да си ги представим като „листчета“. Те подсказват по-скоро образа на масивни свитъци. Малко е вероятно Шишманов да се е явявал на лекции с подобни свитъци. Но пък в обширните очерци върху творчеството на отделните писатели присъстват всички онези екскурси, актуализиращи забележки или уговорки, които легитимират текстовете като аудиторна автентика. И същевременно те имат характера на библиографски апарат, предвиден с по-голяма вероятност за публикация, отколкото за устно представяне. Значи ни това, че текстовете са писани и мислени не толкова в съобразяване с прагматиката на преподавателския ангажимент, колкото като бъдеща монография? За намерението на Шишманов да издаде сравнителна литературна история на XVIII век има свидетелства. Тогава вероятно по-легитимно би било едно издание, което преодолявайки сантимента към всички следи от живото присъствие на Шишманов, превърне онова, което за момента ни се представя като странен хибрид между устно слово и научно изложение, в един нормализиран литературноисторически дискурс. На този, както и на останалите въпроси, зададени по-горе, предстои да се отговори.

***

Лекционният курс на проф. Иван Шишманов върху литературата на Италианския ренесанс също е бил вече обект на научен анализ. Обстоен и задълбочен коментар предлага въвеждащата студия, написана от Михаил Арнаудов към подготвеното и осъществено от него издание на лекциите. (Арнаудов/Arnaudov 1934). Аналитичен характер има и статията на Георги Димов (Димов/Dimov 1988), в която основно внимание е отделено на трудовете на Шишманов. В аспекта на компаративистичния му характер курсът се обсъжда в книгата на Боян Ничев (Ничев/Nichev 1986: 195-197; 202-207). По-скоро мимоходом концепциите на учения за Италианския ренесанс са коментирани в статията на Владимир Кржиж (Кржиж/Krzhizh 2007).

Настоящите наблюдения върху лекциите на Шишманов, както и други негови трудове, посветени на Италианският ренесанс, избират да рационализират извършеното от учения в един по-различен аспект, съобразяващ преди всичко идеологическите конс-

трукти, върху които е положена представата за тази епоха, изграждана в хода на курса. Подобен подход би могло да се види като лесно оспорим, защото Италианският ренесанс представлява едно от наистина минималния брой културни явления, които, макар и от позицията на осъзнатост по отношение на европоцентричния предразсъдък, биват по подразбиране квалифицирани като непроблематизирана ценност – ако не универсално валидна, то поне максимално широко споделена. Поради тази причина е логично да се предположи, че рецепцията на италианската ренесансова литература в която и да е друга, произволно избрана, европейска култура не би следвало да бъде зависима от политически фактори. Същевременно обаче, доколкото междукултурният трансфер по подразбиране е осъществим единствено посредством преодоляването на разнородни идеологически филтри, в казуса с Италианския ренесанс също, както при всяка друга рецепция, би следвало да се предположи наличието на влиятелни регулатори, независими от характера и съдържанието на усвояваното явление. Тези регулатори на свой ред, е уместно да се осмислят по-скоро като реализация на нагласи, които проявяват същностни вътрешнолитературни (или вътрешнокултурни) тенденции, характерни за приемащата среда, или, в частност, от съответните аксиологически ориентири, с които разполага отделният посредник – в нашия случай Иван Шишманов.

Това е контекстуалната рамка, в която ще бъде осъществен този пореден опит за анализ на неговия лекционен курс върху Италианския ренесанс. По отношение изучаването и преподаването на италианската ренесансова литература, както и в ред други филологически начинания, професор Иван Шишманов е несъмнено първопроходник. Извършеното преди него е минимално и се свежда до отделни учебници по литература или христоматии, издадени през Възраждането и годините след Освобождението, в които са включени произведения от италиански ренесансови творци. Измежду тях с по-специален престиж се ползва известната „Българска христоматия“ на Вазов и Величков.

Самият Шишманов е работил върху курса си в продължение на три десетилетия. Най-ранните му бележки по него датират от 20 ноември 1896 г., а за последен път е четен през 1924 г. Поправки и основни редакции по лекциите са правени през 1904, 1913, 1917-18, 1923-24.[12] Може да се каже, че това е негов своего рода opus vivendi. Контрааргументът срещу подобна квалификация е, че има още поне няколко научни области, върху които Шишманов работи със същата настойчива неотклонност и с не по-малка всеотдайност през същите тези десетилетия.

Курсът на Шишманов е изграден с явната амбиция да предложи обхватна представа за литературата на Италианския ренесанс, съобразена с традиционно за момента разбиране за границите и съдържанието на епохата, но същевременно демонстрира и волята за индивидуален избор. Във варианта, издаден посмъртно от Михаил Арнаудов, курсът включва следните теми: 1. Историография на ренесанса. 2. Ембриогения на ренесанса. 3. Мирогледът на ренесанса. 4. Литературата на ренесанса в Италия. 5. Данте. 6. Петрарка. 7. Бокачо; 8. Литературата на XV век; 9. Литературата на XVI век; 10. Макиавели; 11. Ариосто; 12. Торквато Тасо; 13. Екскурси и добавки (Италианската проза през 13 век; Образци от Бокачевия „Декамерон“ – преведени са три новели; Из съчиненията на Макиавели – извадки от „Дискорси“, Флорентински истории“ и от „Военно изкуство“; статията „Българите в „Орландо Фуриозо“ и в по-старата френска драма“).

[12] Информация за биографията на курса предлага въвеждащата студия на М. Арнаудов към редактираното от него издание, както и бележките на Лидия Шишманова, включени в същото издание (Шишманов/Shishmanov 1934).

Дори и при това бегло представяне на съдържанието е видно, че Шишманов вижда като незаобиколим ангажимент да предложи обща концепция за Ренесанса. Той я изгражда на три етапа, като се спира последователно върху „историографията“, „ембриогения“-та и светогледните характеристики на епохата. Следва фокусиране върху литературата на Италианския ренесанс, която е представена в общ панорамен наглед, след което се преминава към конкретни наблюдения върху творчеството на Данте, Петрарка и Бокачо. След обзорните статии, посветени на литературата на Куатроченто и Чинкуеченто, са включени самостоятелни очерци за Макиавели, Ариосто и Торквато Тасо.

Богатото съдържание на курса провокира наблюдения, доминирани от стремежа към описателност и систематизация, които макар и нелишени от информативна ефективност, не биха допринесли особено за осмисляне на този значим факт от историята на българското академично литературознание. Същевременно, ярко изявеният му авторски характер поощрява амбицията за анализ най-вече на неговите методологически основания, както и на ролята му за българската рецепция на Италианския ренесанс.

Най-отличителната характеристика на курса е неговият авторски характер. Независимо от богатата теоретическа обезпеченост на лекциите си, ученият предлага визия за литературата на Италианския ренесанс, която е изявено физиономична. Веднага се набиват на очи водещите особености на курса – последователната му подчиненост на предпочитания и развит от самия Шишманов психосоциологичен метод, компаративистичната насоченост на представянето, както и ясно определената гледна точка, ситуирана в българската културна традиция. Методологическите основания биват последователно изтъквани в хода на лекциите и предпоставят не само съдържанието и логиката на изложението, но и подбора на представяните литературни произведения. За учения заслужаващи внимание са онези творби, в които открива присъствие на „социални емоции и идеи“ (Шишманов/Shishmanov1934: 89). Пак същата стратегия предпоставя специалното внимание, което се отделя на темата за меценатството (Шишманов/Shishmanov1934: 252), както и на конкуренцията между различните културни центрове в Италия от представяната епоха, която допринася за специфичната динамика на описваната литературна панорама. Психосоциологичният подход оправдава и донякъде непомерния акцент върху личността и творчеството на Николо Макиавели, интерпретиран преди всичко като продукт на своята епоха (на Макиавели са посветени над 70 страници, докато текстовете за Данте, Петрарка или Бокачо са от порядъка на 30 страници). Пак по повелята на същите методологически презумпции Шишманов поставя творческите личности на Петрарка и Бокачо в положение на своеобразна конфронтация, при което категорично заявява симпатиите си към Бокачо за сметка на Петрарка.

Пак така неразколебана е и нагласата Италианският ренесанс да бъде представян от позицията, която е с маркирана принадлежност към българската култура. Това своеобразие на курса се проявява по няколко различни начина. Специално внимание изисква предпочитанието на Шишманов към термина „възраждане“, което е предпоставено тъкмо от стремежа да изтъкне типологическите подобия между Българското възраждане и Италианския ренесанс. Изборът на учения да нарича по този начин Италианския ренесанс обаче е показателен и за общата концепция за епохата, с която борави, очевидно смесваща недокрай сводимите понятия „хуманизъм“ и „Ренесанс“.

В пряка връзка с категорично заявения ракурс на представянето е и специфичният режим, в който се проявява компаративистичният патос на курса, заявен и защитен по най-различни начини (основно чрез откроряване на влиянията, които италианската ренесансова литература оказва върху различни творци от останалите страни на Западна Европа – Франция, Англия, Испания, но с най-голяма настойчивост чрез паралели с

българската културна история). За Шишманов българската литература се явява като саморазбираш се компонент на съпоставките. Паралелите се въвеждат непрестанно и са били очевидно особено решаващи за стратегията на лектора. В хода на наслагващите се успоредявания може да се разпознае схемата на по-късната студия на Шишманов/Shishmanov 1928б, очевидно провокирана от логиката на курса. Известно е, че ученият особено много е държал на тази си студия (свидетелство за това е обстоятелството, че тя е публикувана паралелно и на френски език). Съпоставките между Италианския ренесанс и Българското възраждане се провеждат в лекциите по различни начини. Шишманов има особено предпочитание към синхрониите, което води до успоредяването на Петрарка и Бокачо с последните български владетели и последния български патриарх, както и на Дантевата епоха с упадъка на Второто българско царство. Хронологическите паралели стигат дори до уточнения като това, че когато Данте бил на 13 години, Ивайло се качва на престола. Цялата поредица от хронологически съпоставки между биографията на водещите творци на Италианския ренесанс и годините на събития и личности от българската история е подчинена на идеята да бъде демонстриран трагизмът на българската национална съдба, изтъкнат допълнително в перспективата на недоосъществените ренесансови наченки от периода на царуването на Иван Александър, които Шишманов окачествява като „признаци на един, ако и слаб, ренесанс“ (Шишманов/Shishmanov 1928б: 167).

Типологичните съответствия, които Шишманов открива между двете различни и асинхронни национални културни явления, водят и до успоредяването на личностите на Петрарка и Паисий, които той разглежда като водачи на ренесансовото движение. (впрочем, при Шишманов в паралел с Петрарка се оказва и Вазов, а Паисий бива осмислян и в паралел с Русо (Шишманов/Shishmanov 1890). Патосът на уподобяването подплатява и проучванията, които Шишманов прави за влиянието, оказано от апокрифите върху Дантевата „Божествена комедия“. По логиката на същата интерпретативна стратегия Макиавели, когото Шишманов окачествява като патриот и „най-малко макиавелист“, му служи на като непроблематизиран термин на сравнение, с който да обясни и легитимира проблемни фигури и действия от Българското възраждане. По аналогичен начин представянето на отделните културни центрове на Италианския ренесанс дават повод на учения да изкаже след мнението си за положителния ефект от децентрализирането на литературния живот в Италия през съответния период и съжалението, че в България подобен процес не съществува и че дори единственото алтернативно културно огнище след Освобождението Пловдив е било ликвидирано в резултат на Съединението.

Важен момент в разбирането на Шишманов за Италианския ренесанс (отново осмислен в паралел с реалностите на българското възраждане), е подготовката на епохалните развития в недрата на предхождащото Средновековие. Акцентът върху момента на приемственост, разбирането, че идеите на Ренесанса на практика се отглеждат още през средните векове, е плод на внимателно и непредубедено проучване на европейската културна история, което не допуска манипулативната интерпретация на Средновековието единствено като „тъмна епоха“ и съответното му демонизиране, които ще станат общо място в ред по-късни български университетски курсове по западноевропейска литература. Нужно е да се подчертае и изводът, който прави Шишманов, че „ембриологията на Ренесанса говори за постепенно преобразуване, а не за революция“.

Още няколко момента от визията на Иван Шишманов за Италианския ренесанс заслужават по-специално внимание.

Единият се отнася до убеждението на учения за неговия универсален, космополитен и общочовешки характер, което откровено обслужва неусъмнено европоцентричните нагласи, присъщи на филологията и естетиката на XIX век.

Вторият е телеологично конципираната представа, в съгласие с която епохата се привижда в образа на някаква пълноценна осъщественост, веднъж постигната и предполагаща устойчива стабилност. В съгласие с именно такъв прочит на епохата Петрарка и Бокачо са квалифицирани като „типични мъже на Ренесанса и хуманизма“ (Шишманов/Shishmanov1934: 115), без да се съобрази кризисният, противоречив характер както на личностите (особено в случая с Бокачо), така и на творчеството им.

На трето място е любопитното твърдение, че „собствено Ренесансът е една религия, един макар и светски култ“, при което се пояснява, че става въпрос за култа към човека и към свободната, силната ‚гордата, хармонично развита личност’. Шишманов дори конкретизира признаците на религия, които открива: прозелитизъм, заразителност, дълбоко въздействие на пропагандата. Интересно е и това, че за него не съществува проблемът за „обратната страна на титанизма“ (Лосев), въпреки че в отделни случаи откроява непомерни изяви на индивидуализъм, което пък му дава основание да прави съпоставка между Ренесанса и немското направление „Sturm und Drang“ (Шишманов/Shishmanov 1934: 80), но представата му за епохата остава неразколебано положителна.

Ясно маркирано е и мнението на Шишманов за ролята на византийската култура при формирането на Ренесанса. Той категорично заявява, че признаването на подобна роля е погрешна теза, нещо повече окачествява я като „старата басня“. В тази позиция на учения се срещат две различни, но по стечение на обстоятелствата единодушни гледни точки – едната, на западноевропейските историци на литературата, според които старогръцкото културно наследство става достояние на Западна Европа главно чрез посредничеството на Рим, докато влиянието на Византия се ограничава единствено до имиграцията на нейни книжовници след османското нашествие. Другата оценъчна позиция няма ясно определена теоретична традиция и се свежда до едно по-скоро навично българско негативно реагиране, отгледано в недрата на Възраждането, срещу каквито и да е утвърждавания на авторитета на византийската култура.

Всички направени дотук наблюдения биха могли да доведат до една по-релевантна оценка на коментирания курс едва след съобразяването на два незаобиколими контекста – единия, на академичните практики, отнасящи се до преподаването на италианската ренесансова литература, съвременни на Шишманов (естествено, чуждите, защото за България неговите лекции изчерпват тази реалност), а другия – на утвърдилите се покъсно български университетски конспекти и съответните им аксиологически подпори.

Проучването на европейския контекст е достойна, но трудно изпълнима задача, освен другото и защото между издадените трудове и реалните лекционни трудове има предполагаемо значителни несъвпадения.

Колкото до българския контекст, диахронната проекция, която се излъчва от курса на Шишманов, е значително по-лесно проследима, което не означава, че е помалко интересна. Проучването ѝ би могло да отговори на ред интересни въпроси: например, дали стабилизираният български конспект с акценти върху Данте, Петрарка, Бокачо, Луджи Пулчи, Матео Боярдо, Лудовико Ариосто, Николо Макиавели и Торквато Тасо и последователно игнориране на имена като Лоренцо Вала, Пико дела Мирандола или Марсилио Фичино, който изглежда едва ли не безалтернативен, не отвежда именно към избора на Иван Шишманов. По същия начин би могла да се изясни генеалогията на много общи места в българските интерпретации на Ренесанса. И най-сетне, би станало възможно да се прецени действителният мащаб на пътя, извървян от българската ре-

цепция на Италианския ренесанс и вероятно да се даде отговор на въпроса защо за актуалната му българска конкретизация преходният характер и противоречивостта на епохата са по-значими от идейния и естетическия ѝ интегритет, а възхитата от лъчистата образност на петраркизма, вихрената жизнаеност на Бокачовия „Декамерон“ или заразителната политическа философия на Макиавели отстъпват на фино промисления и осъкровенен пиетет към „нощите“ на Микеланджело.[13]

***

Третата задача, която си поставя настоящият опит върху академичния проект на Иван Шишманов за западноевропейските литератури, е да бъдат представени началните стъпки на университетското преподаване на английска литература в България, осъществени тъкмо в рамките на изнасяните от професор Шишманов курсове по обща и сравнителна литературна история. Фокусът ще бъде отново върху лекционния му курс, посветен на литературата от XVIII век, тъй като той е най-добре документираният измежду множеството му разноформатни преподавателски начинания, а и същевременно дава най-добри възможности за осмисляне на спецификите в представянето на английската литература спрямо други западноевропейски национални литератури – немска и френска. Важно е да бъде уточнено, че преподавателският ангажимент на Шишманов към английската литература далеч надхвърля лекциите за XVIII век. Изключително богат материал предоставят множеството му лекции върху литературата на Ренесанса в Англия и по-специално върху творчеството на Шекспир. Това е самостоятелна тема, която чака своето проучване. В архива на Шишманов има хиляди страници, посветени на творчеството на Шекспир.

Обезпечени с далеч по-скромен обем текстове, наблюденията тук ще се съсредоточат само върху три основни момента – съдържанието на курса и логиката на неговата подредба, съпоставки между дяловете, посветени на различните национални литератури през XVIII век, и съотносимостта му с основния академичен проект на Иван Шишманов. И още нещо, уместно е предложените от Шишманов лекции по английска литература да бъдат представен в перспективата на тяхната институционална и нормозадаваща роля.

Лекциите на проф. Шишманов, посветени на английската литература, са оформени като самостоятелна част от общ курс върху литературата на просветителския век. Те следват непосредствено уводния лекционен масив, посветен на сравнителната литературна история на XVIII век. В увода към курса по английска литература Шишманов набелязва конкретната си програма, която включва – по собствените му думи – история на английската поезия, преглед на английския буржоазен роман от века и историята на английската драма, трагедия и комедия, както и „възкресението“ на почти забравения през XVII век Шекспир.

По-конкретно, авторите, включени в отделните раздели, са следните:

• поезия: Алегзандър Поуп, Джеймс Томпсън, Едуард Юнг, Джеймс Макферсън, Томас Чатъртър и Робърт Бърнс;

• романисти: Даниел Дефо, Джонатан Суифт, Самюел Ричардсън, Хенри Филдинг, Тобайъс Смолет, Лорънс Стърн, Оливер Голдсмит;

• буржоазна драма: Джордж Лило;

• комедия: Ричард Шеридън;

• литературна критика – Самюел Джонсън.

[13] На „нощите“ на Микеланджело е посветено великолепно изследване на Александър Кьосев (Кьосев/Kyosev 2011).

В контекста на цялостния курс по западноевропейски литератури през XVIII век така представеното съдържание свидетелства за специалното предпочитание на Шишманов към английската литература. То проличава както от броя на преподаваните автори, така и от специфичните акценти при съпоставките между различните национални литератури. (за сравнение – ако английската литература е представена от шестнайсет автори, френската литература е представена от седем[14], а немската – от шест[15]). Диспропорцията става още по-очевидна в контекста на обстоятелството, че в общоевропейски план осемнайстото столетие се мисли най-вече като френски век или като времето на енциклопедистите. Шишманов специално подчертава решаващото значение на културните процеси в Англия за развитието на просветителската литература в останалите европейски страни и очертава пътя на влиянията.

Виждането на Иван Шишманов за английската литература от XVIII век е в съответствие с най-общата му представа за литературата на Просвещението, форматираща лекционния му курс, която, както вече беше уточнено, е широкообхватна, мислена в термините на процесуалността, както и на съотносимост между общовалидни тенденции и специфично национални конкретизации и, съответно – компаративистична в основните си насоки. Добре е да се припомни и извънредно възторженото отношение на Шишманов към XVIII век изобщо и по-специално преклонението му пред духа на Просвещението и неговите творци, което е предпоставило и недокрай безспорния избор английските автори от века да бъдат представяни най-вече в перспективата на просветителската идеология.

Сравнението между лекциите по английска литература, включени в курса на професор Шишманов върху века на Просвещението, и актуалните учебни програми по западноевропейска литература не би било повод за щастливи изводи. Най-често английският XVIII век се свежда до романа от епохата, при това в пределно редуциран вариант, който включва само Дефо и Суифт (и само в отделни случаи Филдинг и Стърн). В програмата на Софийския университет, където формулировките на темите имат по-обобщителен теоретичен характер, XVIII век е представен с две самостоятелни теми:

> „Просвещение: философски, естетически и социополитически аспекти на литературата. Утвърждаване на публичността, възход и упадък на просвещенския рационализъм“ и
>
> „Диалогът между литературни и паралитературни жанрове в просвещенския роман. Разглобяване на жанра: провокация и демаскиране на наративните техники“.

Изучаваните английски автори от XVIII век са конкретно назовани в списъка със задължителна литература, който включва Дефо с „Робинзон“ и „Мол Фландърс“, Суифт с „Гъливър“, Филдинг с „Том Джоунс“ и Стърн със „Сантиментално пътешествие“. В програмата на днешния Шуменския университет присъстват темите „Специфика на английския роман от епохата на Просвещението“, Дефо „Робинзон Крузо“, Джонатан Суифт „Гъливер“ и Романът на сантиментализма, където „Сантиментално пътешествие“ на Стърн фигурира редом със „Страданията на младия Вертер“. На практика материалът, включен в общия курс на Иван Шишманов по сравнителна литературна история на XVIII век, е съизмерим по-скоро с програмите на специализираните филологически курсове по английска литература.

Независимо от отделни решения, спорни от позицията на актуалната представа за английския литературен канон, лекционният курс на Иван Шишманов несъмнено

[14] Волтер, Монтескьо, Дидро, Ресо, Бернарден дьо Сен Пиер, Бомарше, Мирабо.
[15] Готшед, Клопщок, Виланд, Лесинг, Хердер, Гьоте.

позволява да бъде квалифициран като най-ранният български академичен курс по английска литература. При това става дума не просто за произволен подбор на автори или произведения, уместен с оглед на конкретни съпоставителни процедури, а за дълбоко промислено, изчерпателно представяне на англоезичната литература от XVIII век, предпоставило устойчив програмен модел, който в една или друга степен продължава да бъде валиден и в актуалните български университетски практики.

***

Редом с онези аспекти от заниманията на Иван Шишманов със западноевропейски литератури, които са представени от наличната фактология и съответно в голямата си част са получили вече своята интерпретация и оценка, като особено важни ми се показват други, незабелязани или съзнателно пренебрегвани до момента. И понеже независимо от несъмнената стойност на вече извършеното за рационализиране и валоризация на ролята, изиграна от Иван Шишманов като историк на западноевропейските литератури, в наличните коментари за тази му роля присъства твърде настойчиво патосът на монументализма и легендарността, ще насоча вниманието си към онези аспекти на проблема „Шишманов и западноевропейските литература“, които налагат по-строго аналитичен подход.

Формулирани като въпроси, те ни се представят така:

– Какъв е в действителност, отвъд вече утвърдените и инерционно преповтаряни квалификации, методът на изследване и преподаване на западноевропейските литератури, зададен от Иван Шишманов?

– Какво е в многосъставното и разностранно дело на проф. Шишманов действителното съотношението между изследователя и преподавателя?

– Как фигурата на проф. Иван Шишманов поражда в българската култура модел за академично присъствие и какви са последиците от това?

– И накрая, но пък с най-голямо значение, по какъв начин българското университетско литературознание, такова, каквото е, може – въпреки радикалните културни измествания, състояли се у нас неколкократно след смъртта на Иван Шишманов – да бъде идентифицирано като зададено от неговата собствена и в най-голяма степен лична академична програма; и – ако е така – доколко тази зададеност се излъчва от действителната реализация на Иван Шишмановата академична програма, доколко – чрез енергиите на утопично-проективното.

Следвайки последователността на така формулираните въпроси, ще представя необходимите за изясняването им процедури. В своята съотносимост първите два проблема изискват поредно и по-прецизна контекстуализация на литературноисторическите опити на Иван Шишманов. Това означава да бъде преодоляна порочната инерция за прилики, влияния или оригиналност да се говори по презумпция или вероятност и да се влезе в режима на компетентната и състоятелна метатеоретична интерпретация. За постигането на необходимата надредна позиция е нужно преравянето на огромно количество емпиричен материал. Необходимо е да се установи действителната степен на приемственост по отношение на Вилхелм Вундт, Иполит Тен, Фердинанд Брюнетиер, Александър Веселовски, Георгий Плеханов, Георг Брандес, Гюстав Лансон и други учени, с чиито методи и идеи е съотносима научната дейност на Шишманов. Заслужават прецизен анализ всички случаи на пряко цитирани или просто визирани в текстовете му литературоведски и други хуманитарни изследвания.

Би трябвало, освен това, да се проучат всякакви преки или косвени свидетелства за прощудираното и усвоеното от Иван Шишманов, за отношението му към отделни ав-

тори или школи, а също и за степента и характера на усвояването. В тази посока безценни са бележките, оставени по страниците на прочетените от Шишманов книги, различните варианти на едни и същи лекции, многобройните поправки и зачеркванията, както и всевъзможни други подобни следи.

Втората двойка проблеми предполагат по-скоро биографично-психографски подход към явлението Иван Шишманов. Като изходна точка за този аспект на изследването изглежда уместно да бъдат използвани известни типологични характеристики на българското академично литературознание. Подходим ли по такъв начин, ще ни се натрапят известни симптоматики, които макар и отдавна и достатъчно добре осезани от субектите на своята проява, не са се превърнали все още в предмет на теоретическа рефлексия. Затова пък остават постоянен повод за навична озадаченост – интимно изживявана или понякога споделяна в режима на професионално-битовата разговорка.

Към тези симптоми може да бъде отнесен фактът, че българският университетски преподавател по литература по правило не създава школа, въпреки че съвестно, а в много случаи и възторжено следва традиционния модел на лична отговорност и загриженост на учителя към ученика; пак по правило (има разбира се, и изключения, но те само го подчертават) българският университетски литератор не написва своя *opus videndi*. Трудовете му са форматирани или в съответствие с университетските му курсове, но без да аспирират за статута на учебник, или следват маршрута на конферентните му изяви. Друг важен симптом е, че българската университетска филология перманентно реактуализира анахроничната фигура на професора зад катедрата, скрепена от образованост, риторика, харизма и аристократизъм (ако не наличен, поне находчиво присвоен с помощта на функционални ерзаци от реквизита на имагологията). Подобна фигура задължително генерира митологизации, към нея с безотказен автоматизъм се напасват визии с профетичен или месианистичен ореол, или – в най-скромния вариант – ролята на културтрегер. Оттам преподаването на литература устойчиво се удържа в режима на просветителските и популяризаторските стратегии, монологизмът в него остава вездесъщ, подложката на телеологизма – неразколебана.

Ако съпоставим така характеризираната картина със съответно подбрани факти от университетската кариера на Иван Шишманов, ще се установят изразителни успоредявания. В биографията на професора има впечатляващи примери за учителско призвание. Особено красноречив е случаят с Михаил Арнаудов, чиято първа публикация, всъщност изпитна работа на едва седемнадесетгодишния тогава ученик, дадена за печат без негово знание от учителя му, става повод да бъде издирен от Шишманов и поощрен по безпрецедентен начин.[16] Друг факт, който чертае образа на посветения учител, е кореспонденцията между двамата по времето, когато Михаил Арнаудов е изпратен по препоръка на Шишманов да следва в Лайпциг. От разменените между ученик и учител писма личи загрижеността на професора за формирането на студента като специалист.[17] Подобна представа за отговорност и загриженост, за безусловен ангажимент към ученика създават и спомените на Константин Гълъбов (Гълъбов/Galabov 1959: 38-64). Възможно е да бъдат проследени и ред други подобни, макар и неравностойни като значение случаи, в които по един и същи начин ще се налага впечатлението, че отношенията между учител и ученик работят в посоката на индивидуалното професионално и лич-

[16] Шишманов написва обстойна рецензия за работата на Арнаудов, поместена в „Български преглед“, в която със завидна интуиция му предрича успешен професионален път (вж. Димов/Dimov 1983: 47-50).

[17] Самият Арнаудов признава: „Първото писмо на Шишманов от 6.III.1899 г. беше истинска програма за моите занимания и за моя живот като студент в чужбина“ (вж. Арнаудов/Arnaudov 1978: 8).

ностно развитие. Подобни частни проекти, както действителността ни убеждава, по правило не произвеждат наличност на научна школа.

Пак в посоката на търсената аналогия, в множеството спомени за лекциите на професор Шишманов настойчиво се повтарят описания на външния му вид, на темперамента, на погледа и гласа му.[18] С трогателна, но и обезпокояваща последователност различни поколения студенти си спомнят в детайли излъчването на професора и склонността му да освежава лекциите си с шеги и анекдоти, но твърде общо и недиференцирано за съдържанието на говореното от него.[19] Със същата смущаваща системност декларациите за очарованост на слушателите от лектора[20] не се съпровождат от демонстрация на равностоен интерес към публикуваните му текстове.

Налагащото се впечатление за диспропорция се подсилва в плана на личните нагласи на Шишманов, отразени в обстоятелството, че при цялата му изключителна активност като лектор по западноевропейски литератури той прави твърде скромен брой публикации на същата проблематика. Самият професор, по всичко личи, е съзнавал ролята си най-вече като огласяваща инстанция.

Очевидно е, че в така очертаното изследователско поле текстовете и жестовете на Иван Шишманов, неговото дело и личностните му особености се оказват в равнопос-

---

[18] Ето няколко показателни примера за възприемателския модус на аудиторията в лекциите на Шишманов: „Застанал на катедрата, облечен изискано, понякога с жакет, гладко обръснат, елегантен, внушителен... ту слагаше, ту снемаше пенснето си. Неговото умно лице, дълбокият му проницателен, изразително ласкав поглед и жестовете му, бързотечният му говор, придружен с патос, понякога с лиризъм...“ (спомен на Стефан Попвасилев); „Леко усмихнат, прекрачи към катедрата тънък, слаб, но възвисок човек с гладки черни коси и също тъй черни мустаци, хвърлили дебела сянка върху горната му уста.... добре долових блясъка на кестенявите му очи. Той озаряваше широко открито чело... Гласът, мек и кадифен... “ (спомен на Стилиян Чилингиров); „Винаги елегантно облечен и гладко избръснат, с грижливо вчесана коса, той заставаше пред катедрата и с артистична дикция обявяваше лекцията...“ (Тома Попвърбанов); „Той се налагаше не само със стройната си, изящно облечена подвижна фигура, с енергичния си малко дрезгав глас, с категоричността на своите убеждения и деликатните си обноски.“ (Христо Радевски); „Младост блика от близо шестдесетгодишния професор с посивели коси и все още бляскав поглед, младост се лее от патетичната му реч и бодрите подвиквания в гласа му... (Теодора Арабаджиева); „Той имаше гръден глас, говореше самоуверено, с патос и винаги съсредоточено...“ Димов/Dimov 1983: 150, 94, 111, 135, 143, 149.

[19] Малкото изключения някак препотвърждават горното твърдение. Ето фрагмент от спомените на Тома Попвърбанов: „Той винаги използваше при преподаването социологическия сравнителен метод. Основно се спираше на историческата епоха, на общественото и икономическо състояние и развитие на страната, чиито автори и произведения изучавахме. Нашироко подчертаваше възможността и значението на условията и обществените фактори, които решително влияят върху твореца и неговото литературно творчество.“; Срв. „... той ни разкриваше и поднасяше бисерите на великите поети, трагици, комици и романисти с език на вдъхновен жрец. Данте, Петрарка, Ариосто, Тасо, Сервантес, Шекспир, Ронсар, Корней, Расин, Молиер, Волтер, Русо биваха оживени от неговото възторжено слово.“ (Димо Минев; „Той ще проследи развоя на Ренесанса по Европа, като отбележи местния оцвет, който получава това течение от почвата на страните, които постоянно залива. След като се спусне в подробни, понякога и прекалено подробни картини на лица и обществени прояви, свързани с обществения живот, след като изследва стъпка по стъпка литературното развитие последователно във всяка страна, мисълта му ще се издигне в обобщение, ще прелети над страните и вековете, за да види как местното движение (Възраждането в Италия) получава всемирен характер, как това всемирно течение се превръща в местно (класицизъм във Франция, реформация в Германия), за да се издигне и залее света вече като ново движение, от което ще се родят пак малките кръгчета на бъдните нови устреми.“ (Теодора Арабаджиева). Вж. Димов/Dimov 1983:111, 132, 144,

[20] За очарованието, излъчвано от Шишманов, говори Асен Златаров. Вж. Димов/Dimov 1983: 169; „Темпераментната му реч проникваше право в сърцата и ума им (на студентите) и ги възхищаваше.“ (спомен на Стефан Попвасилев). (Пак там, с.150); „Гласът, мек и кадифен, се понесе над нас и ни прикова към местата. Никой не смееше да мръдне от боязън да не наруши свещената тишина.“ (Стилиян Чилингиров) (Пак там, с.95)

тавена позиция. Особено важни, с оглед реконструирането на водените от професора курсове, са маркираните в повечето свидетелства аспекти на преподаването му като последователно търсеният ефект на актуализация, предпочитанието към определени изрази (напр. „социален резонанс“[21]), активният контакт с аудиторията, съзнателно удържаната роля на просветител и популяризатор. Пак тук трябва де се отнесат детайли от присъствието му на катедрата като глас, поглед, патос на говоренето[22], характерният маниер да поглежда само спорадично, като своеобразен отдих, към листчетата със записки, дори и отделни особености на произношението (напр. изговарянето на буржоазия като „*буржуазия*“[23]). През неизбродимостта на подобни наглед маловажни конкретности минава пътят към утопично търсената автентика на Иван Шишмановите университетски курсове, които съдържат най-сигурните свидетелства за начините, по които той е мислил и представял сравнителната литературна история на Западна Европа.

Макар и не така очевидно, вярно е също, че разбирането за разносъставността на обекта на изследване, означен като „Иван Шишманов и западноевропейските литератури“, не оспорва, а по-скоро препотвърждава изначално наложила се в българската филология интерпретативна стратегия по отношение на Иван Шишманов. Доколкото на този етап се въвежда някакво различие, то е в директното заявяване на възприетата стратегия, както и в наличието на съзнание за нейната зададеност от самия обект на изследване, а също така и за последиците от провеждането на тази стратегия.

Мащабът на онова, което предстои да се извърши, е смазващ и е отвъд възможностите на едноличните усилия. Сумирана във финална реприза на бързи обороти, програмата се свежда до два основни момента: първо, еманципиране на мисленето ни за професор Иван Шишманов от неговия стабилизирано монументален, но същевременно и доста абстрактен образ като първосъздател на българската сравнителна история на западноевропейските литератури; и второ, последваща реконструкция – с помощта на отломъци и следи, най-често неравностойни като съдържателен потенциал или надеждност – на неговото академично присъствие като преподавател по западноевропейски литератури, което тъкмо поради своята безпрецедентност и респектираща уместност, би трябвало да заживее отново във възможно най-автентичния си образ. Иска ми се да вярвам, че една толкова достойна задача ще намери и добрата воля за нелекото си осъществяване.

[21] „Имаше любим израз „социален резонанс“. С това подчертаваше, че литературните факти трябва да се обясняват във връзка с обществения живот.“ (Христо Радевски) (Пак там, с. 136).

[22] Вж. напр. следните описания: „Суров учен ли слушах аз или вдъхновен и патетичен оратор, който знаеше да си служи с всички недостъпни всекиму обрати и фигури на витийството“, „...тъкмо такъв професор, красноречив и ентусиазиран...“ (Стилиян Чилингиров) „...блестящите му лекции, които той с възторженост и патос произнасяше...“ (Тома Попвърбанов); “...не ще чуем никога възторжения глас на Шишманов...“ (Д. Б. Митов) (Пак там, с. 95, 97,111, 147).

[23] Според спомените на Малчо Николов (Пак там, с. 109).

ЛИТЕРАТУРА

Арнаудов 1978: *Арнаудов, М.* Две приятелски изповеди. *Български фолклор*, кн. 2, с. 3-15 (Arnaudov 1978: *Arnaudov, M.* Dve priyatelski izpovedi. Bulgarski folklor, kn. 2, s. 3-15).

Гечева 2003: *Гечева, К.* Иван Д. Шишманов. Биобиблиография. София: ИК „Гутенберг“ (Gecheva 2003: *Gecheva, K.* Ivan D. Shishmanov. Biobibliografia. Sofia: IK „Gutenberg“).

Гълъбов 1959: *Гълъбов, К.* Спомени весели и невесели за български писатели. София: Български писател (Galabov 1959: *Galabov, K.* Spomeni veseli i neveseli za balgarski pisateli. Sofia: Balgarski pisatel).

Дамянова 2005: *Дамянова, Р.* Психосоциологическият метод на Иван Д. Шишманов. – В: Иван Шишманов – форумът. София: Институт за литература, БАН, с. 42-52 (Damyanova 2005: *Damyanova, R.* Psihosotsiologicheskiyat metod na Ivan D. Shishmanov. Ivan Shishmanov – forumat. Sofia: Institut za literatura, BAN, s. 42-52).

Дафинов 2001: *Дафинов, З.* Първостроителят на българската култура. Документална хроника за живота и творчеството на проф. д-р Иван Шишманов. София: ИК „Родина“ (Dafinov 2001: *Dafinov, Z.* Parvostroitelyat na balgarskata kultura. Dokumentalna hronika za zhivota i tvorchestvoto na prof. d-r Ivan Shishmanov. Sofia: IK Rodina).

Димов 1983: *Димов, Г.* (ред.) Иван Д. Шишманов. Д-р К. Кръстев. Боян Пенев в спомените на съвременниците си. София: Български писател (Dimov 1983: *Dimov, G.* (ed.) Ivan D. Shishmanov. D-r K. Krastev. Boyan Penev v spomenite na savremennitsite si. Sofia: Balgarski pisatel).

Димов 1985: *Димов, Г.* Немската литература от XVIII век през погледа на Иван Шишманов. В: Българско-немски литературни и културни взаимоотношения през XVIII и XIX век. София: БАН, с. 124-144 (Dimov 1985: *Dimov, G.* Nemskata literatura ot XVIII vek prez pogleda na Ivan Shishmanov. –In: Bulgarsko-nemski literaturni i kulturni vzaimootnosheniya prez XVIII i XIX vek. Sofia: BAN, s. 124-144).

Димов 1988: *Димов, Г.* Италианският ренесанс в трактовката на българската литературна наука. –В: България, Италия и Балканите. София: Издателство на БАН, с. 93-102 (Dimov 1988: *Dimov, G.* Italianskiyat renesans v traktovkata na balgarskata literaturna nauka. –In: Balgaria, Italia i Balkanite. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 93-102).

Карабелова-Панова 1991: *Карабелова-Панова, М.* Литературно-социологическите възгледи и изследователска стратегия на проф. Иван Шишманов. Социологически проблеми, кн. 1, с. 107-115 (Karabelova-Panova 1991: *Karabelova-Panova, M.* Literaturno-sotsiologicheskite vazgledi i izsledovatelska strategia na prof. Ivan Shishmanov. Sociologicheski problemi, kn.1, s. 107-115).

Кржиж 2007: *Кржиж, Вл.* Renaissance – Възраждане: калка и културни контексти. –В: Иван Д. Шишманов – наука и политика. Шишманови четения, книга 3. Институт за литература, с. 37-44 (Krzhizh 2007: *Krzhizh, Vl.* Renaissance – Vazrazhdane: kalka i kulturni konteksti. – In: Ivan D. Shishmanov – nauka i politika. Shishmanovi cheteniya, kniga 3. Institut za literatura, s. 37-44).

Кьосев 2011: *Кьосев, А.* Нощите на Микеланджело. –В: Nomina essentiant res в чест на проф. д.ф.н. Цочо Бояджиев (по повод неговата 60-годишнина). София: Изток-Запад, с. 343-377 (Kyosev 2011: *Kyosev, A.* Noshtite na Mikelandzhelo. –In: Nomina essentiant res v chest na prof. d.f.n. Tsocho Boyadzhiev (po povod negovata 60-godishnina). Sofia: Iztok-Zapad, s. 343-377).

Ликова 1972: *Ликова, Р.* Психосоциалният метод на Иван Шишманов и някои въпроси на съвременността. Третият том от Избрани съчинения на Иван Шишманов. – Пламък, кн.1, с. 48-54 (Likova 1972: *Likova, R.* Psihosotsialniyat metod na Ivan Shishmanov i nyakoi vaprosi na savremennostta. Tretiyat tom ot Izbrani sachineniya na Ivan Shishmanov. – Plamak, kn.1, s. 48-54).

Ничев 1986: *Ничев, Б.* Основи на сравнителното литературознание. София: Наука и изкуство (Nichev 1986: *Nichev, B.* Osnovi na sravnitelnoto literaturoznanie. Sofia: Nauka i izkustvo).

Протохристова 2005: *Протохристова, К.* Иван Шишманов и западноевропейските литератури – академичният проект. –В: Иван Шишманов – форумът. София: Институт за литература, БАН, с. 71-82 (Protohristova 2005: *Protohristova, K.* Ivan Shishmanov i zapadnoevropeyskite literaturi – akademichniyat proekt. – V: Ivan Shishmanov – forumat. Sofia: Institut za literatura, BAN, s. 71-82).

Хаджикосев 1993: *Хаджикосев, С.* Иван Шишманов като създател на българското сравнително литературознание. Литературно списание за ученици, кн. 5-6 юли, с. 20-25 (Hadzhikosev 1993: *Hadzhikosev, S.* Ivan Shishmanov kato sazdatel na balgarskoto sravnitelno literaturoznanie. Literaturno spisanie za uchenitsi, kn. 5-6 yuli, s. 20-25).

Шишманов 1899-1900: *Шишманов, И.* Българите в Orlando Furioso и в по-старата френска драма. – Български преглед, кн. 8, с. 67-84 (Shishmanov 1899-1900: *Shishmanov, I.* Balgarite v Orlando Furioso i v po-starata frenska drama. – Balgarski pregled, kn. 8, s. 67-84).

Шишманов 1890: *Шишманов И.* Паисий и Русо (Apercu). – Денница, кн.7-8, с. 353-354 (Shishmanov 1890: *Shishmanov I.* Paisiy i Ruso (Apercu). – Dennitsa, kn.7-8, s. 353-354).

Шишманов 1905: *Шишманов, И.* Опити за обяснения на литературните явления. С особен оглед към образователния фактор. – Училищен преглед, кн. 8, с. 798-809 (Shishmanov 1905: *Shishmanov, I.* Opiti za obyasneniya na literaturnite yavleniya. S osoben ogled kam obrazovatelniya faktor. – Uchilishten pregled, kn. 8, s. 798-809).

Шишманов 1914: *Шишманов, И.* Сравнителна литературна история (Ренесанс). Стенографски бележки от лекциите на проф. Иван Шишманов през летния семестър на 1912/1913 и цялата 1913/1914 уч. год. Стенографирал и издава Р. Даскалов. София: Р. Даскалов (Shishmanov 1914: *Shishmanov, I.* Sravnitelna literaturna istoria (Renesans). Stenografski belezhki ot lektsiite na prof. Ivan Shishmanov prez letniya semestar na 1912/1913 i tsyalata 1913/1914 uch. god. Stenografiral i izdava R. Daskalov. Sofia: R. Daskalov).

Шишманов 1914а: *Шишманов, И.* Три века след Шекспира. Свободно мнение, кн. 43, с. 601-603 (Shishmanov 1914a: *Shishmanov, I.* Tri veka sled Shekspira. Svobodno mnenie, kn. 43, s. 601-603).

Шишманов 1925: *Шишманов, И.* Мястото на Х. Сенкевича в европейската литература. – Училищен преглед, кн. 1-2, с. 1-8 (Shishmanov 1925: *Shishmanov, I.* Myastoto na H. Senkevicha v evropeyskata literatura. – Uchilishten pregled, kn. 1-2, s. 1-8).

Шишманов 1927: *Шишманов, И.* Литературна история на 17 век. Стенографски бележки по лекциите на проф. Иван Шишманов (от Тончо Цоневски). София (Shishmanov 1927: *Shishmanov, I.* Literaturna istoria na 17 vek. Stenografski belezhki po lektsiite na prof. Ivan Shishmanov (ot Toncho Tsonevski). Sofia).

Шишманов 1927а: *Шишманов, И.* Една среща с Георг Брандес. – Българска мисъл, кн. 5, с. 34-353 (Shishmanov 1927a: *Shishmanov, I.* Edna sreshta s Georg Brandes. – Balgarska misal, kn. 5, s. 34-353).

Шишманов 1928: *Шишманов, И.* Психосоциологичният метод в литературната история (Нужда от една нова наука: литературна социология). – Училищен преглед, кн. 1, с. 1-16 (Shishmanov 1928: *Shishmanov, I.* Psihosotsiologichniyat metod v literaturnata istoria (Nuzhda ot edna nova nauka: literaturna sotsiologia). – Uchilishten pregled, kn.1, s.1-16).

Шишманов 1928а: *Шишманов, И.* Хенрик Ибсен (Реч в Народния театър, 20 март 1928). –Училищен преглед, кн.4-5, с.369-376. (Shishmanov 1928a: *Shishmanov, I.* Henrik Ibsen (Rech v Narodniya teatar, 20 mart 1928). –Uchilishten pregled, kn. 4-5, s. 369-376).

Шишманов 1928б: *Шишманов, И.* Западноевропейското и Българското възраждане.– Българска историческа библиотека, кн. 1, с. 185-193 (Shishmanov 1928b: *Shishmanov I.* Zapadnoevropeyskoto i Balgarskoto vazrazhdane. – Balgarska istoricheska biblioteka, kn. 1, s. 185-193).

Шишманов 1934: *Шишманов, И.* Литературна история на Възраждането в Италия. Под редакцията на Михаил Арнаудов. София: Придворна реч (Shishmanov 1934: *Shishmanov, I.* Literaturna istoria na Vazrazhdaneto v Italia. Pod redaktsiyata na Mihail Arnaudov. Sofia: Pridvorna rech).

Шишманов 1971: *Шишманов, И.* Избрани съчинения. Под редакцията на Георги Димов. Т.3. Сравнителна литературна история на XVIII век (английска, френска и немска литература). София: БАН (Shishmanov 1971: *Shishmanov, I.* Izbrani sachineniya. Pod redaktsiyata na Georgi Dimov. T.3. Sravnitelna literaturna istoria na XVIII vek (angliyska, frenska i nemska literatura). Sofia: BAN).

Шишманов 2005: *Шишманов, И.* Дневник. 1879-1927 г. София: ИК „Синева“ (Shishmanov 2005: *Shishmanov, I.* Dnevnik. 1879-1927. Sofia: IK Sineva).

Protokhristova 2009: *Protokhristova, Kl.* Back to the Pre-history of English Literary Studies in Bulgaria: Ivan Shishmanov's Academic Project. In: English Studies On This Side: Post-2007 Reckonings, Eds. Suman Gupta and Milena Katsarska. Plovdiv: Plovdiv University Press, pp. 271-282.

Schwarz 1988: *Schwarz, W. F.* Ivan Sismanovs Leipziger Doktorarbeit. Methodologische, wissenschaftshistorische und – soziologische Bemerkungen. In: Немско-български културни отношения 1878-1918. Hrsg. W. Gesemann u.a. Sofia: Izdatelstvo na Sofiyskiya universitet „Kliment Ohridski“, S. 244-252.